

Horváth Emőke

Árpád-házi Szent Erzsébet spanyolországi kultuszának egy példája

Egy kézirat köré szerveztem mondandómat, és elsősorban a kézirat bemutatását tartom feladatommak, illetve rövid kitekintést teszek Szent Erzsébet hispaniai kultuszának megjelenésére. A szóban forgó mű létezése nem ismeretlen a hazai tudományos élet számára, még 1940-ben Gábriel Asztrik hívta fel rá a figyelmet, azonban közlésével és elemzésével máig adós maradt a magyar történettudomány. A kódexet a párizsi Bibliothèque Nationale Nouvelle Acquisition Latine 868 bejegyzés alatt őrzi.¹ Egy 29 folióból álló spanyol–latin nyelvű szöveget tartalmazó zsolozsmáskönyvről van szó, amely Szent Erzsébet történetét, legendáját dolgozza fel.² A kézirat másolat, keletkezésének idejét a párizsi könyvtárosok és ennek nyomán Gábriel Asztrik a 14. századra helyezik, és ezt nekünk sincs okunk kétségbe vonni.³

A kézirat 9 lectiot és 29 miniatúrát tartalmaz, a leckék Szent Erzsébet élettörténetét és csodáit mutatják be. A kéziratban mindkét nyelvnek saját funkciója van. A latin, mint a leckék „hivatalos” nyelve jelenik meg, ugyanakkor nélkülözhetetlennek ítélték a vulgáris, azaz a kasztíliai nyelv használatát, valószínűleg azért, mert a latin szöveg csak kevesek számára mondott valamit. Pontosan nem tudjuk kiknek készült a kézirat, de nyelvi felépítése alapján annyi megállapítható: akár apácák, akár beginák számára íródott, azzal tisztában voltak, hogy a befogadók segítségére szorulnak a latin szöveg értelmezésében, így képekkel és rövid népnyelvi összefoglalókkal tették követhetőbbé az előadottakat.⁴ Megfigyelhető, hogy miként nyer fokozatosan egyre nagyobb teret a kasztíliai nyelvjárásban előadott szöveg. Az egyes leckék terjedelmesebb egységét a latin nyelvű részek képezik, ugyanakkor a IX. lectio végén, a csodák leírásánál (ami csaknem felét teszi ki az anyagnak) már teljesen egyenrangúvá válik a vulgáris nyelv, olyan iránytűvé alakul át, amely nélkül talán elvesztesen bolyongana az olvasó a latin szöveg tengerében.

Szent Erzsébet életéről szinte mindjárt halála után készültek életrajzok, a legfontosabb források közé kell sorolnunk a *Libellust* (annak hosszabb és rövidebb

1 *Gábriel Asztrik*: Szent Erzsébet tisztelete a középkori Spanyolországban. Pécs, 1940.

2 Gábriel 7–8.

3 Gábriel 7.

4 A kézirat bemutatásánál Gábriel Asztrik veti fel azt a lehetőséget, hogy esetleg beginák számára készült a mű, Gábriel 7.

változatát), amely Erzsébet négy szolgájának vallomását tartalmazza úrnőjük életéről; a Heisterbachi Caesarius által készített *Vita Sanctae Elyzabeth Lantgraviae* című művet (1236), ami nagyrészt a rövidebb *Libelluson* alapul, valamint Dietrich von Apolda *Vita Sancte Elyzabeth* című munkáját. Ez utóbbinak szintén a *Libellus*, valamint Marburgi Konrád írása a forrása. A párizsi kéziratban fennmaradt Erzsébet-officium a fent említett művek alapján, egy jelentősen egyszerűsített kompilációt tükröz. Mint látni fogjuk, az életrajzi elemek itt valójában háttérbe szorulnak, és sokkal inkább Erzsébet szentségének kiemelésére, a nevéhez fűződő csodák bemutatására tevődik át a hangsúly.

Az első lectio kiemeli Erzsébet magyar származását és külön hangsúlyozandónak tartja királyi eredetét. A kódexben több alkalommal visszatér Erzsébet hatalomhoz fűződő kötődésének kérdése, hiszen az 1. miniatúrán a királyi vár előtt mutatkozik, a 4.-en pedig koronával a fején oszt alamizsnát a szerzeteseknek. A 10. képen egy angyal koronát és ruhát hoz neki, hogy a férje vendégei előtt rangjához illő módon jelenhessen meg. A 4. és 10. kép a hatalom kettős rétegének, a világi és spirituális oldalának interpretációjaként is értelmezhető. Társadalmi hovatartozásának számotartása többek között az ezzel járó előnyökről, javakról történő lemondás nagyságát hivatott alátámasztani, vagyis az önként vállalt szegénység még nagyobb áldozatként történő bemutatását. Már ebben a részben előrevetül későbbi személyisége, mivel megállapítást nyer, hogy „amikor kicsi volt, tele volt könyörülettel és amikor csak módja volt rá mindenét a szegényeknek adta.” Ezután gyermekkoráról olvashatunk, itt Isten-szeretetének kiemelése kerül előtérbe, melynek bizonyítására az alábbi történet szolgál: amikor társnői játszottak, ő a templomba ment, hogy megcsókolja annak falait és imádkozzon. Az itt előadottak tökéletesen egybecsengenek a *Libellusban* leírtakkal, mely szerint: „Ha oda [a kápolnába] a játék ürügyén nem léphetett be, legalább a templom küszöbét és a falát csókolta meg.”⁵ Ezt a jelenetet ábrázolja a 2. miniatúra, amelyen láthatjuk, hogy társnőitől elvonulva keresi a templom visszavonultságát és a kapcsolatot Istennel. A lectio első része azzal a megállapítással zárul, amelyet már Heisterbachi Caesarius is megfogalmazott: „kicsi gyermekkorában megmutakoztak már a tökéletesség és a szentség kezdetei és jelei, melyek később folytatódtak.”⁶ A szentségnek ez a fajta előrevetítése Sulpicius Severus mértékadó Szent Márton életrajzától kezdve általánosan elfogadottá válik, majd toposzá merevedik a hagiografikus irodalomban, így kéziratunk sem tér el ettől a közhelytől.

A lectio második egysége Erzsébet házasságával foglalkozik. Egy türingiai herceghez ment feleségül, tanítja forrásunk, de azonnal vissza is von ennek a magánkapcsolatnak az intimitásából, azzal a megállapítással, miszerint Erzsébet éjjelenként nem akarta szolgálni az urát, gyakorta ott hagyta az ágyban, és imád-

5 HC 3. In: Magyarország virága. 13. századi források Árpád-házi Szent Erzsébet életéről. Szerk.: J. Horváth Tamás és Szabó Irén. Bp. 2006. 204. – ezt a részt szó szerint vette át Caesarius a *Libellus*ból.

6 HC, 3 205.

kozni ment. Néhány sorral alább ugyanez kerül megerősítésre: „*csak nappal szolgálta a férjét, éjjel nem*”. A kódex forrásai alapján a Bibliára visszavezethető házastársi viszonyt rajzol meg Erzsébet és Lajos esetében (Én, 3,1-2: Éjszaka ágyamban kerestem, akit szeret a lelkem. De hiába kerestem nem találtam; Zsid 13,4: A házasságot mindenki tartsa tiszteletben, házaseletetek legyen tiszta, mert a tisztátalanokat és a házasságtörőket elítéli az Isten.).

A második lectio részben az előzőek ismételését jelenti, újra megfogalmazódik Erzsébet gyermekkortól megmutatkozó istenszerete, szüzi házassága, valamint itt kerül kibontásra a szegények iránti szeretete, pártfogása. A ferencesek és a szegények oltalmazójaként jelenik meg, maga a hús-vér karitás, aki „...*a betegek kivül a közös alazminában részesülő szegények összességéből kiválogatta a szegényebbeket és gyengébbeket, ...majd ő maga, saját kezével osztotta ki nekik asztala maradékait, sokmindent megvonva magától és szolgálóitól...*”⁷ Ebben a fejezetben ismerjük meg böjtölési szokásait, hogy testét rendszeresen éhezéssel sanyargatta. Ugyanakkor nem volt szélsőséges a böjtben, mert nem szerette volna, ha az önmegtartóztatás megakadályozza a tevékenység gyakorlásában. A harmadik lectióban Erzsébet karitásának, türelmének és alázatosságának a kibontása következik. Megtudhatja az olvasó, hogy Nagycsütörtökön Erzsébet megmosta a szegények lábát, (5. miniatúra) ápolta a leprásokat, megtörölte a betegek arcát és megcsókolta fekélyeiket. Ez a rész szintén a *Libellus* megfelelő helyére támaszkodik, ahol azt olvashatjuk, hogy „*Nagycsütörtökön mindig teljesítette a szegények ünnepélyes lábmosására vonatkozó parancsot. Egyik Nagycsütörtökön pedig sok leprást gyűjtött össze, megmosta a lábukat és a kezüket, megcsókolta a fekélyesebb és iszonyúbb testrészeit, alázatosan a lábaik elé borulva.*”⁸ A harmadik lectióban végig Erzsébet karitatív munkája és alázatossága kap hangsúlyt. Itt találjuk a kasztíliai nyelvjárásban előadott következő történetet (6. miniatúra): egy lovag azt kérte Erzsébettől, hogy imádkozzon érte. Erzsébet ezt megtette, és olyan erős volt az isteni kegyelem heve az ima ideje alatt, hogy szinte gőzölgött és tűzben égett az ifjú teste, aki emiatt panaszkodni kezdett neki. Erzsébet ekkor azt tanácsolta, hogy lépjen be a minorita szerzetesek közé. A lovag úgy cselekedett, ahogy Erzsébet parancsolta neki.⁹

A negyedik lectióban általában a szegénység dicséretére tér át szövegünk. Az ötödiktől kezdve pedig Erzsébet csodáinak a bemutatása kerül előtérbe (7. miniatúra). Egy fiúgyermek születésekor szeméit olyan összefüggően fedte bőr, mint más testrészeit. A gyermeket boldog Erzsébetnek ajánlották, és ezután a fiú látta az emberek arcát, szemét pedig fény ékesítette.¹⁰ (8. miniatúra) A következő történetben egy fejsérült szerzetesért imádkozik, aki közbenjárására gyógyul meg.

7 *Libellus*, II. 157.

8 *Libellus*, II. 158. In.: Magyarország virága. 13. századi források Árpád-házi Szent Erzsébet életéről. Szerk.: J. Horváth Tamás és Szabó Irén. Bp. 2006.

9 A *Libellus* és Dietrich von Apolda is közli a történetet, utóbbi szépen kiszínezve.

10 *Miracula sancte Elizabet*, 1.

A hatodik lectio visszatér Erzsébet és Lajos kapcsolatának jellemzésére. Elmondja, hogy Erzsébet lelki vezetőjének, Konrádnak még férje életében engedelmességet fogadott, ura hagyta szent erényeit növekedni, és ha Lajos tovább élt volna, felesége testi tisztaságot fogadott volna. Férje halála után özvegy maradt.

A következő történet már átvezet a hetedik lectióba. Vendégek érkeznek Wartburgba (9. miniatúra), az örgróf azt kérte feleségétől, hogy mutakozzon a vendégek előtt. Erzsébet ki akarta menteni magát, mivel nincsenek rangjához illő ruhái. (Tudjuk jól, hogy gyakran viselt darócot és vezeklőövet.) Végül engedelmeskedett férjének, és imájában arra kérte az Urat, úgy vezesse őt, hogy férjének ne kelljen miatta szégyenkeznie. (10. miniatúra) Ekkor az Úr egy angyalt küldött néhány gazdagon díszített ruhával és egy arany koronával. Ezeket felöltve találkozott a vendégekkel, akiknek sok mindent mondott Istenről, mert nagyon szerette az Urat.

A nyolcadik és a kilencedik lectio Erzsébet életmódját írja le, kitér arra, hogy férjét istenszeretettel elkerülte, nem akart sem enni, sem inni, sem költekezni az övéből, csak a joggal birtokoltból. (11. miniatúra). Ez utóbbi utalás a *Libellus*ban olvasottakkal kiegészítve értelmezhető pontosan. Innen tudjuk, hogy „*Konrád mester megtiltotta, hogy férje ama javait élvezze, amelyeket illetően a lelkiismerete nem volt tiszta. Ezt ő olyan szigorúan megtartotta, hogy az asztalnál, férje oldalán ülve tartózkodott mindentől, amik a hivatalokból és a parasztok panaszára kerültek ide; csak azokból az ételekből evett, amelyekről bizonyos volt, hogy azok férje igazságos és jogos eredetű javaiból származtak.*”¹¹ Ebben az esetben mai kifejezéssel azt mondhatnánk, hogy Erzsébet társadalmi érzékenységét is felvillantja forrásunk és az igazságosság iránti ragaszkodását, mely egyben az egyik alapvető uralkodói erény volt. Egyszer német földön nagy éhínség dúlt, ezért Szent Erzsébet mindenét a szegényeknek adta, házában gabonát osztott (12. miniatúra).

Erzsébet férje halála után megváltoztatta életét, elhagyta a világi öltözéket és felvette az egyházi ruhát, megbéklyózta testét (13. miniatúra). Ezután a Krisztussal történő találkozás legendájának a leírása következik. Egyszer imádkozás közben megjelent Erzsébetnek Jézus Krisztus, látta a megnyílt eget és azt mondta az Urnak: „Ha Te velem akarsz lenni én veled leszek, soha nem megyek el mellőled.”¹² Feljegyzésre kerül kórházalapítása és az ottani munkája (14. miniatúra). A következőkben karitatív tevékenységét emeli ki a kézirat, saját kezével szőtt vásznat, készített ruhát a szegényeknek (16. miniatúra). Miután betekintést kapott az olvasó Erzsébet élettörténetébe, a kompilátor rátér Erzsébet csodáinak leírására, a 18. miniatúrától a 29.-ig ezeknek a történeteknek a megjelenítésével találkozhatunk.

18. miniatúra: A kölni egyházmegyéből származó Hartmannt felakasztották, majd el akarták temetni, de Erzsébet könnyei életre keltették.

¹¹ *Libellus*, II. 152.

¹² *Libellus*, III, 161–162.

19. miniatúra: Mainzi Jánost bebörtönözték, felakasztották, arra kérte Erzsébetet, hogy

20. miniatúra: Egy Vidal nevű ifjú meghalt, anyja Erzsébethez könyörgött és fia feltámadt;

21. miniatúra: Henrik belefulladt a folyóba, Szent Erzsébet segítségét kérték és feltámadt;

22. miniatúra: Burchard diák horgászni ment és a vízbe fulladt, de Szent Erzsébet feltámasztotta;

23. miniatúra: Egy halva született fiút szedtek ki az anyja hasából, a bába Szent Erzsébet kegyelméért fohászkodott és a gyermek feltámadt.

24. miniatúra: Egy ifjú vizet mert a kútból, de beleesett a kútba és meghalt. Szt. Erzsébet feltámasztotta.

25. miniatúra: Egy mainzi fiatalember, akit Frigyesnek hívtak a fürdőben volt, ott megsértett egy szegény embert, akinek Szt. Erzsébet korábban visszaadta a látását. A szegény Erzsébetet hívta és ezután elmerült a vízben és megfulladt, de Erzsébet családtagjai kérésére feltámasztotta.

26. miniatúra: Henrik nevű szerzetes epilepsziás volt. Erzsébetnek ajánlotta magát és azonnal meggyógyult.

27. miniatúra: Egy asszony fogadalmat tett, hogy elmegy Szt. Erzsébet sírjához. Mivel később nem teljesítette fogadalmát, elvesztette látását. Amint elment, a sírhoz, visszanyerte.

28. miniatúra: Egy púpos elment Erzsébet sírjához és meggyógyult.

29. miniatúra: Zarándokok körbejárják Erzsébet sírját, egyikükből ördög képében távozik a gonosz lélek.

A kézirat azzal zárul, hogy összegezve leírja, milyen esetekben tett csodát Erzsébet: meggyógyította az ördögtől megszállottakat, visszaadta a vakok látását, a süketek hallását, meggyógyította a sántákat, a némák újra beszéltek, meggyógyította mindazokat, akik szívből kérték segítségét.

Összességében megállapíthatjuk tehát, hogy kéziratunk kasztíliai kötődésű, a kompilátor elsősorban a *Libellus* rövidebb változatára, és Erzsébet csodáinak gyűjteményei közül a *Miracula felicis Elyzabet* és a *Miracula sancte Elyzabet* című művekre támaszkodott. Alapvető forrásainál is vázlatosabban érinti Szent Erzsébet élettörténetét, csak keretként használja föl azt, elsősorban csodáinak bemutatására helyezi a hangsúlyt 14 történettel és miniatúrával, ami az összes anyag csaknem felét jelenti. Alázatosságának és karitatív tevékenységének jellemzése adja a következő nagyobb egységet 6, illetve 5 miniatúrával, valamint a hozzájuk tartozó szövegrészekkel együtt. Erényei azonban jelentős érdeklődésbeli csökkenést mutatnak az előző témakör népszerűségéhez képest, hiszen csak feleakkora terjedelemben érinti őket a kódex. A hangsúlybeli eltolódások ellenére ebből a kétnyelvű legendából is az általánosan elfogadott Erzsébet-portré rajzolódik ki: az önkéntes szegénységet vállaló, a karitást, az önmegtartóztatást, a tevékeny és elmélkedő életet gyakorló asszonyé.

A konkrét mű kapcsán felmerül az a kérdés, hogy miként kerülhetett el Európa ilyen távoli zugába Árpádházi Szt. Erzsébet kultusza? Bizonyára több csatornán keresztül, melyek közül a legkézenfekvőbb magyarázatot a dinasztikus kapcsolatok adhatnák. Közismert, hogy a középkor folyamán a magyar uralkodók házassági politikájuk révén az Aragón Koronával építettek ki szoros szálakat. III. Béla (1173–1196) fia, Imre (1196–1204) számára II. Alfonz (1162–1196) aragón király lányának, Constanzának a kezét kérte meg. II. András Courtenay Jolánnal kötött második házasságából született lányát, Jolánt/Jolantát I. Jakab aragóniai uralkodóval házásította össze. Fiúkat III. Péter néven koronázták királlyá (Portugáliai Szt. Erzsébet apja volt). Logikusnak tűnne, hogy Szt. Erzsébet tisztelete ebből a királyságból kiindulva terjedjen el. Az a feltételezés sem zárható ki, hogy földrajzi közelsége miatt francia területről szivárgott át tisztelete, mivel ott már a 13. században több verses és prózai Erzsébet-legenda keletkezett.¹³ Franciaország kulturálisan igen jelentős impulzusokat adott Aragóniának az évszázadok folyamán, elég megemlíteni a királyság központi részén beszélt nyelvjárást: a katalánt, amelyet egyfajta „rontott” franciaként is értelmezhetünk, pontosabban az ófranciából kifejlődött okcitan/provenszál egyik sajátos nyelvjárása. Ennél még nyomósabb érvnek számít, hogy Aragónia egy részét, a korábban önálló Navarrát a champagne-i grófok IV. Theobald idején (1234–1253) Champagne-nyal egyesítik. Theobald felesége, Izabella számára pedig a kor egyik jeles francia költője, Rutebeuf ír verses Szt. Erzsébet legendát *Vie de sainte Ysabelle* címmel. Balázs Ilona véleménye szerint a francia legendáriumok a *Libellus* hosszabb, a szentté avatási eljárás anyagát is megőrző változatát használták, és azt is tőle tudjuk, hogy a *Libellus*nak Mencke kiadásában ismert szövegét Franciaországban egy 1244 előtt elterjedt változat előzte meg.¹⁴ Kompilátorunk azonban nem ismerte a *Libellus* hosszabb változatát, tehát valószínűleg nem közvetlen francia hatással kell számolnunk művében, de Erzsébet híre és a Rutebeuf által megverselt legendája Navarrán keresztül bizonyosan átszivárgott Aragóniába is. A dinasztikus kapcsolat mellett még egy személyes szál is meg kell említenünk. Raymundus de Peñaforte, korának híres katalán kánonjogásza, IX. Gergely pápával személyes ismeretségben állt, tőle kapott jogi megbízatást. Munkáját befejezve visszatért Barcelonába, bár a pápa Tarragona érseki székét szánta neki, de azt elhárította magától, és a helyi domonkos kolostorba vonult. Peñaforte Erzsébet szentté avatása után röviddel megírta *Processus et ordo canonizationis beate Elyzabet propter quorundam detractones et calumpnias* című munkáját, amely valószínűleg ismertté vált hazájában is. Erzsébet kanonizációjára vonatkozóan első kézből lehettek információi a pápai környezetben. Tehát Erzsébet élete és példája nemcsak dinasztikus úton jutott el Európa déli szegletébe.

13 Balázs Ilona: Magyarországi Szent Erzsébet a XIII. század francia irodalmában. Bp. 1930. 6. In.: Bibliothèque de l' Institut Français a l' Université de Budapest.13.

14 Uo.17.

Még inkább Kasztília lehetett az Erzsébet-kultusz központja az Ibériai-félszigeten. IX. Gergely pápa 1235-ben, vagyis a szentté avatás évében Beatrix kasztíliai királynéhoz írott levelében már példaként állítja elé Erzsébetet.¹⁵ Nem kisebb hatású propagátora volt tehát Kasztíliában Erzsébet tiszteletének, mint maga az egyház feje, így nehéz elképzelni, hogy Beatrix ne jegyezte volna meg ezt a nevet, és ne adta volna tovább környezetének a pápától megtudottakat. Ezzel a 13. századi új szenttípus igen korán ismertté és mintává lett Kasztíliában. Sz. Jónás Ilona említi könyvében, hogy Kasztília fővárosában, Burgosban pedig speciális tiszteletet nyert, ami bizonyára nem választható el IX. Gergely levelétől.¹⁶ Burgos mellett Las Huelgasban, egy ciszterci kolostorban kaptak vallásos neveltetést a kasztíliai királynéok, akiknek bizonyára felolvasták Szt. Erzsébet legendáját is, még az sem elképzelhetetlen, hogy ebben a közegben kell keresnünk forrásunk keletkezési helyét. Nyelvileg is e királysághoz köthető, és éppen Kasztíliai Beatrix férje, III. Ferdinánd volt az, aki „hivatalos” nyelvvé tette a kasztíliait, amikor elrendelte, hogy ezt használja a kancellária a latin helyett.¹⁷ Talán a célszerűsége túl a kétnyelvűséggel ehhez az új szemlélethez is alkalmazkodni kívánt kompilátorunk, bár ebben az esetben nem hivatalos levelezésről, hanem vallási témájú munkáról van szó, ahol a latin még teljességgel elfogadható volt. A las huelgas-i kolostort 1179-ben VIII. Alfonz király felesége Eleonóra, Aquitániai Eleonóra és II. Henrik angol király lánya alapította.¹⁸ Ez a tény arra csábítja a kutatót, hogy az anglo-normann származású Nicolas Bozont, a 14. század eleji francia nyelvű tanítóköltemények szerzőjét egy kicsit közelebbről megvizsgálja. Balázs Ilona kimutatta, hogy Bozon verses legendája eltér a francia mintától, valamint a *Libellus* szerkezetétől, és műve középpontjában Erzsébet csodái állnak, azonban ő hét csodára építi írását, melyek közül kettő bizonyosan nem szerepel forrásunkban (álmban megjelenik anyja, és kéri, hogy imádkozzon érte; egy beteg halat kér Erzsébettől). Bozon latin forrása, az úgynevezett Lemmens-féle életrajz volt, amely Perugia, a szenttéavatási hely közelében fekvő kolostorban keletkezett, és valószínűsíthető, hogy a per hivatalos aktáira alapozódik.¹⁹ Egyértelmű, hogy Bozon nem sorolhatjuk kompilátorunk közvetlen forrásai közé, de áttételes hatására, szemléletmódjának átvételére talán már gondolhatunk, hiszen kódexünk is – amint ezt fentebb megállapítottuk –, a csodák bemutatását helyezi előtérbe. Úgy vélem mindezek bizonyítják, hogy Szt. Erzsébet tisztelete már korán, halála után szinte azonnal a királyi udvarból kiindulva elterjedt Kasztíliában, és Burgoson kívül a las huelgas-i kolostor lehe-
tett kultuszának egyik ébren tartója.

15 *Klaniczay Gábor*: Az uralkodók szentsége a középkorban. Bp. 2000. 195.; *Sz. Jónás Ilona*: Árpád-házi Szent Erzsébet. Bp. 1986. 170–171.; *Gábrriel*

16 *Sz. Jónás Ilona* 170.

17 *José García López*: Historia de la literatura española. Barcelona, 1980. 18.

18 *Klaniczay* 194.

19 *Balázs* 25.